

Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania cara Pawła I (1796–1801) – wprowadzenie do problematyki

Paweł Krokosz

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II
W KRAKOWIE

ORCID: 0000-0001-9555-3801

ABSTRACT

Russian Military Legislation during the Reign of Tsar Paul I (1796–1801) – Introduction to the Issue

This article examines the changes in Russian military legislation implemented during the reign of Tsar Paul I (1796–1801). Under the ruler's decision in the years 1796–1797, the Russian infantry and cavalry adopted entirely new military regulations inspired by the rules in force in the Prussian army under King Frederick II (1740–1786). It quickly became apparent that the provisions of the introduced regulations had certain shortcomings, leading to the necessity of amendments and supplements through subsequent documents. Representatives of the tsarist general staff, particularly the then General Field Marshal Alexander Suvorov, author of the famous work "The Science of Victory" (1795), also developed their own military instructions.

KEY WORDS: Paul I, Alexander Suvorov, Russian Empire, military legislation, military regulations, Russian army in the XVIIIth–early XIXth century

SŁOWA KLUCZOWE: Paweł I, Aleksander Suworow, Imperium Rosyjskie, ustawodawstwo wojskowe, regulamin wojskowy, armia rosyjska w XVIII i na pocz. XIX w.

6 listopada 1796 r.¹ zmarła carowa Katarzyna II (1762–1796), a władzę w Imperium Rosyjskim jeszcze tego samego dnia objął jej syn Paweł I², który wstępując na carski tron, miał już wyraźnie sprecyzowaną wizję przeprowadzenia gruntownych zmian w odziedziczonych po matce siłach zbrojnych³. Potwierdził to w swoich *Pamiętnikach* wielki polski mąż stanu książę Adam Jerzy Czartoryski, przebywający wówczas na służbie wojskowej w armii rosyjskiej: „Przez długie lata odosobnienia i oczekiwania układał sobie Paweł różne projekta na czas rządów; toteż zmiany i nowe zarządzenia następowały po sobie z niesłychaną szybkością”⁴. W tym samym roku przypadała także 80 rocznica wprowadzenia fundamentalnej wojskowej regulacji prawnej cara Piotra I (1682–1725) – *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*⁵, którego poszczególne zapisy nadal obowiązywały żołnierzy⁶. Paweł I w pełni doceniał osobę i dzieło reformy przeprowadzonej niegdyś przez swojego wielkiego pradziada, dlatego też postanowił kierować się jego wyznacznikami. Działanie to tylko z pozoru wydawało się łatwe do zrealizowania, lecz w rzeczywistości stanowiło nie lada wyzwanie, gdyż siłą rzeczy musiało zmierzyć się z funkcjonującym wśród społeczeństwa rosyjskiego uznaniem dla opromienionych niedawnymi sukcesami militarnymi wojsk Katarzyny II. Zwycięstwa odniesione w wojnach z Turcją (1768–1774, 1787–1791), Szwecją (1788–1790), Persją (1796) oraz Rzeczpospolitą

1 W artykule stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 r.

2 *Полное собрание законов Российской Империи* [dalej: ПСЗРИ], т. XXIV, Санкт-Петербург [dalej: СПб.] 1830, № 1753.

3 Szerzej zob. Н.К. Шильдер, *Павел Первый. Историко-биографический очерк*, СПб. 1901, s. 55–65.

4 *Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I*, t. 1, tłum. K. Scipio, L. Gadoła (wstęp), K. de Mazde (przedmowa), Kraków 1904, s. 90.

5 *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, P. Krokosz, K. Łopatecki (oprac.), Kraków–Oświęcim 2016.

6 Pomimo wielu późniejszych zmian w zakresie rosyjskiego ustawodawstwa wojskowego zapisy całych lub części poszczególnych trzech ksiąg *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku* obowiązywały w armii carskiej aż do połowy XIX w. Dobitym przykładem jest księga II, czyli *Artykuły wojskowe*, stanowiąca wojskowy kodeks karny, według którego sądzono zarówno żołnierzy, jak i ludność cywilną. W odniesieniu do kwestii wojskowych pewne zmiany w tym zakresie dokonano dopiero za

panowania Aleksandra I (1801–1825), syna Pawła I, kiedy w 1812 r. (tuż przed wojną z Francją) wprowadzono *Karny regulamin polowy dla Wielkiej Czynnej Armii*, zawierający zmiany i uzupełnienia Piotrowych artykułów (zwiększono liczbę przestępstw popełnianych tylko podczas wojny), zob. *Полевое уголовное уложение для Большой действующей армии* [w:] *Образование военносудной части при Большой действующей армии. Образование военного суда при Большой действующей армии и устав полевого судопроизводства*, СПб. 1812, s. 1–24. Tym sposobem nowy kodeks obowiązywał tylko i wyłącznie na terenach objętych aktualną wojną, a *Artykuły wojskowe* stanowiły podstawę do rozpatrywania spraw karnych w trakcie pokoju, zob. P. Krokosz, K. Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia rosyjskich „Artykułów wojskowych z krótkim komentarzem”* [w:] *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organisciaka*, A. Lityński, A. Matan, M. Miłkołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka (red.), Katowice 2020, s. 367–398.

7 Oprócz tego Imperium Rosyjskie prowadziło systematyczny podbój Kaukazu Północnego, tocząc tam walki z miejscowymi plemionami górskimi, zob. П.Г. Бутков, *Материалы по новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.*, ч. 2–3 СПб. 1869; Н.А. Смирнов, *Политика России на Кавказе в XVI–XIX веках*, Москва 1958, s. 107–170. Rosyjska ekspansja terytorialna prowadzona była także w Azji Środkowej, zob. M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji*, tłum. B. Malarecka, Warszawa 2009, *passim*.

8 А.К. Баиов, *Курс истории русского военного искусства*, ч. VI: *Эпоха императора Павла I*, СПб. 1913, s. 7–12.

(1768–1772, 1792, 1794)⁷ w żaden sposób nie wskazywały, że w armii rosyjskiej, odnoszącej w końcu zwycięstwa na wielu frontach, należy dokonać niezbędnych reorganizacji. Jednakże, zdaniem Pawła I, zafascynowanego modelem funkcjonowania armii pruskiej króla Fryderyka II, rodzima armia lądowa w latach 90. XVIII w. pod wieloma względami nie odpowiadała nieustannie zmieniającym się wymogom obowiązującym w siłach zbrojnych poszczególnych państw Europy Zachodniej⁸.

Zgodnie z zamysłem cara reorganizację struktur sił zbrojnych należało przeprowadzić od kwestii fundamentalnych, jakimi były obowiązujące służących w niej żołnierzy regulaminy wojskowe. W rzeczywistości podstawowe regulacje służące piechocie i kawalerii – *Regulamin bojowy piechoty*⁹ i *Regulamin wojskowy o konnej egzercycji*¹⁰ – pochodziły z 1763 r. i były już mocno przestarzałe. Podobnie było z innymi późniejszymi dopełniającymi je aktami prawnymi proveniencji wojskowej doby panowania Katarzyny II¹¹.

Dlatego też Paweł I przystąpił do zmian w rosyjskim ustawodawstwie wojskowym niemal natychmiast po objęciu władzy. W pierwszym pełnym dniu panowania, 7 listopada 1796 r. car wydał trzy bardzo istotne rozporządzenia, zgodnie z którymi oznajmił, że przejmuje pod bezpośrednie dowództwo wszystkie trzy pułki gwardii – Preobrażenski, Siemionowski i Izmajłowski, łącząc w nich jednocześnie funkcję szefa i stopień pułkownika. Jednocześnie władca awansował wielu żołnierzy na najwyższe funkcje wojskowe oraz wprowadził nakaz noszenia przez generałów wyłącznie mundurów swojego korpusu, a oficerom zabronił noszenia odzieży cywilnej¹². Równie szybko, gdyż jeszcze tego samego miesiąca, car zdecydował się radykalnie zerwać z wojskową spuścizną ustawodawczą matki i polecił wprowadzić w życie jednocześnie aż trzy nowe regulaminy – jeden dla piechoty i dwa dla kawalerii. Wszystkie nowe dokumenty miały obowiązywać żołnierzy już od 29 listopada 1796 r.¹³ Należy zauważyć, że wprowadzenie nowych regulaminów

połączone było z szerokim spektrum działań w zakresie ogólnej reorganizacji armii, w której miało nastąpić przemianowanie lub przeformowanie konkretnych oddziałów (korpusów, pułków, batalionów), przy równoczesnym zatwierdzeniu nowych przydziałów kadrowych dla służących w nich oficerów i podoficerów. Nie zapomniano także o sprawach związanych z finansami, prowiantem, amunicją oraz końmi¹⁴. To był dopiero początek reformatorskiej działalności Pawła I, albowiem już w najbliższym czasie z carskiej kancelarii zaczęły wychodzić w ogromnej liczbie kolejne dokumenty regulujące wszystkie, nawet najdrobniejsze, sprawy dotyczące organizacji życia żołnierskiego¹⁵.

Niewątpliwym ułatwieniem wprowadzania w tak błyskawicznym tempie nowych regulaminów wojskowych były carskie „zabawy w wojsko”, albowiem na początku lat 80. XVIII w. Paweł I – wzorem pradziada – sformował podległe wyłącznie sobie oddziały wzorowane pod względem organizacji, musztry i mundurów na jednostkach armii pruskiej Fryderyka II. Z biegiem lat zwiększyły one swój stan liczebny na tyle, aby zyskać miano tzw. wojsk gaczyńskich z racji tego, że zostały utworzone i stacjonowały w należącej do następcy tronu podstołecznej Gacznynie. Drugim miejscem ich dyslokacji był należący również do przyszłego cara Pawłowski¹⁶. Tam też Pawłowi podkomendni niemal od samego początku szkoleni byli przez przybyłego do Rosji oficera pruskiego kapitana porucznika Adama von Steinwera według swego rodzimego regulaminu wojskowego¹⁷. Tym sposobem żołnierze stacjonujący w Gacznynie i Pawłowsku dzięki narzuconemu przez cara pruskiemu dryłowi posiadali doskonałą organizację i wyszkolenie, całkowicie odróżniające ich od pozostałych oddziałów armii rosyjskiej¹⁸. Oczywiście funkcjonowali oni według zupełnie odrębnych regulacji wojskowych.

Doskonałym tego przykładem jest wykorzystanie opracowanej jeszcze w latach 70. XVIII w. instrukcji pt. *Zasady taktyczne i instrukcje dotyczące ewolucji wojskowych*

9 *Пехотной строевой устав*, СПб. 1763; ПСЗРИ, т. XVI, СПб. 1830, № 11773а.

10 ПСЗРИ, т. XVI, № 11782а.

11 Szerzej zob. *Столетие военного министерства 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк. Образование (обучение) войск* [dalej: СВМГШ], ч. I, кн. II, отд. III: *Уставы и наставления*, А.Д. Скалон (ред.), СПб. 1903, s. 67–120.

12 ПСЗРИ, т. XXIV, № 17531, 17532, 17533; *Приказы первых трех дней царствования императора Павла, отданные при пароле великому князю Александру Павловичу*, М.Д. Хмыров (сообщ.), „Русская старина” [dalej: РС] 1 (1870), s. 417 (417–419); Н.К. Шильдер, *op.cit.*, s. 288–289.

13 ПСЗРИ, т. XXIV, № 17587, 17588, 17589, 17590.

14 Szerzej zob. *ibidem*, № 17587.

15 Н.А. Орлов, *Гвардейские егеря при Павле Петровиче (к столетию Л.-Гв. Егерского полка)*, СПб. 1896, s. 17–18.

16 Szerzej o historii, uzbrojeniu oraz umundurowaniu wojsk gaczyńskich zob. К.[В.] Татарников, *Павловская команда: История, униформа и снаряжение Гатчинских войск* [Рукопись], Москва 2004, s. 1–63, планшеты 1–4, www.geenactor.ru/ARH/PDF/Tatarnikov_08.pdf [dostęp: 22.01.2023].

17 П.С. Лебедев, *Преобразователи русской армии в царствование императора Павла Петровича. 1796–1801* (ч. 1), РС 2 (1877), s. 227–229.

18 *Мемуары графини Головиной. Записки князя Голицына*, С.А. Никитин (сост.), Москва 2000, s. 140; С.В. Андриянин, *Российская императорская гвардия в конце XVII – первой половине XIX в.: основные вехи истории*, СПб. 2022, s. 265.

19 F.Ch. von Saldern, *Taktische Grundsätze und Anweisungen zu militärischen Evolutionen*, Frankfurt–Leipzig 1781; *idem*, *Taktische Grundsätze... Von der Hand eines berühmten Generals*, Kopenhagen 1786; *idem*, *Taktische Grundsätze... Von der Hand...*, Kopenhagen–Lepzig 1796. W 1783 r. instrukcja została przetłumaczona na język francuski, a w 1787 r. ukazał się również jej przekład anglojęzyczny, zob. *idem*, *Elemens de la Tactique de l'Infanterie, ou Instructions d'un Lieutenant-Général Prussien, pour les Troupes de Son Inspection. Traduit de l'Allemand. Avec Plans*, [b.m.w.] 1783; *idem*, *Elements of Tacticks, and Introduction to Military Evolutions for the Infantry by A celebrated Prussian General*, London 1787. Friedrich Christoph von Saldern był także autorem niezwykle istotnego regulaminu poświęconego taktyce piechoty, *idem*, *Taktik der Infanterie, die Feldverhaltungen der Convoys, etc. und ein Unterricht von der Wahl der Positionen und Dispositionen, aufgesetzt von einen Kön. Preussischen Offizier*, Dresden 1784. W tym miejscu należy zauważyć, iż obydwa jego dzieła stały się podstawą brytyjskiej regulacji dla piechoty opracowanej w drugiej poł. XVIII w. przez pułkownika Davida Dundasa, zob. D. Dundas, *The Principles of Military Movements Chiefly Applied to Infantry. Illustrated by Manoeuvres of the Prussian Troops, and by an Outline of the British Campaigns in Germany, during the War of 1757. An Appendix, containing a practical Abstract of the Whole*, London 1788.

20 *Тактические правила или наставление воинским эволюциям с планами*, СПб. 1794; *Тактические правила...*, СПб. 1797; *Тактические правила...*, СПб. 1798; СВМГШ, s. 151.

21 *Опыт полевого воинского искусства и проч.*, СПб. 1792; *Опыт полевого воинского...*, СПб. 1794.

autorstwa wybitnego pruskiego teoretyka wojskowości, inspektora wojskowego i generała Friedricha Christoha von Salderna¹⁹. Została ona w całości przetłumaczona na język rosyjski, a następnie kilkakrotnie wydana drukiem, najpierw na potrzeby szkolenia wojsk gaczyńskich jako regulamin, a później już jako „dokument regulaminowy” wykorzystywany na równi z nowym regulaminem wojskowym piechoty wprowadzonym przez Pawła I w 1796 r. Ciekawostką jest, że owa adaptacja wzorców pruskich nastąpiła w sposób pośredni za sprawą wykorzystania regulacji holsztyńskich. W 1794 r. żołnierzy stacjonujących w Gaczyźnie i Pawłowsku zaczął obowiązywać regulamin zatytułowany *Prawidła taktyczne lub instrukcja ewolucji wojskowych z planami* (wydany ponownie w 1797 i 1798 r.)²⁰, który był dosłownym przedrukiem wcześniejszego regulaminu wojsk gaczyńskich z 1792 r. pt. *Doświadczenie polowej sztuki wojskowej i temu podobne* (wydanie kolejne w 1794 r.)²¹. Na treść *Doświadczeń polowej sztuki...* miał bezpośredni wpływ sam Paweł I (nanosił w niej swoje uwagi ołówkiem) i kapitan Grigorij Kuszeliew (czynił poprawki atramentem). Władca podczas prac nad regulacją z 1792 r. w dużym stopniu wzorował się na rękopiśmiennym regulaminie swego ojca cara Piotra III (1761–1762) pt. *Wielkksiążęcy Szlezwik-Holsztyński Regulamin Wojskowy dla piechoty*, który jeszcze będąc księciem holsztyńskim, także fascynował się osobą Fryderyka II i wzorował się na rozwiązaniach ustawodawczych przyjętych w jego armii²².

Natomiast pierwsza z trzech wprowadzonych przez cara w 1796 r. regulacji dedykowana była piechocie i nosiła nazwę *Regulamin wojskowy gosudara imperatora Pawła Pierwszego o polowej służbie piechoty* (funkcjonowała także jako *Regulamin wojskowy o polowej służbie piechoty*)²³. Już na wstępie należy zaznaczyć, że dzieło to w żaden sposób nie odzwierciedlało osiągnięć osiemnastowiecznej rosyjskiej myśli wojskowej, a stanowiło jedynie obce zapożyczenie dostosowane do potrzeb własnych. Jego podstawą był pruski regulamin z przełomu lat 50.

i 60. XVIII w. pt. *Taktyka i dyscyplina według nowych przepisów pruskich*²⁴, przetłumaczony na język rosyjski, co prawda w twórczy, aczkolwiek niedoskonały sposób (tekst zawierał wiele opuszczeń, ale także dodatki) przez bliskiego współpracownika cara kapitana Grigorija Kuszeliowa (7 listopada 1796 r. otrzymał awans na stopień generała adiutanta). Za redakcję i wnoszone tam zmiany odpowiedzialny był inny bliski współpracownik Pawła I hrabia Fiodor Rostopczyn, autor późniejszego słynnego *Dziennika*, w którym spisał rozkazy cara wydawane na przełomie XVIII i XIX stulecia²⁵. Nie można zapomnieć, że bezpośredni wpływ na zapisy regulacji miał również sam Paweł I²⁶. *Regulamin wojskowy gosudara...* został przygotowany na długo przed objęciem władzy przez Pawła I na potrzeby szkolenia wojsk gatchyńskich. Co więcej, w swojej nieziennej formie zdołał przetrwać niemal dekadę po śmierci Pawła I (do 1809 r.), a wiele jego zapisów trafiło do nowej regulacji dla piechoty wprowadzonej dwa lata później przez cara Aleksandra I²⁷.

Pomimo że *Regulamin wojskowy gosudara...* był zażyczeniem pruskim, to w bardzo wyraźny sposób odróżniał się od regulacji z 1763 r. zarówno pod względem konstrukcji wewnętrznej, jak i zawartości merytorycznej. Siłą rzeczy był bardziej nowatorski, gdyż ujmował bardzo istotne elementy z zakresu ogólnego funkcjonowania armii oraz szkolenia żołnierzy (sprecyzowano tam m.in. etaty pułku piechoty, co było nowością), których wyrażnie zabrakło w poprzednim regulaminie. Znamienny jest również fakt, iż treści Pawłowego dokumentu w wielu kwestiach korespondowały z zapisami *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku* (księgi I i III). Tym sposobem car, odcinający się od spuścizny ustawodawstwa wojskowego matki, w sposób niezamierzony nawiązywał do wzorców wprowadzonych w tym zakresie przez swego pradziada.

Pod względem budowy wewnętrznej *Regulamin wojskowy gosudara...* składał się z 12 zróżnicowanych pod względem merytorycznym części pozbawionych w większości tytułów. Każda z nich dzieliła się na większe lub

22 Н.А. Орлов, *op.cit.*, s. 18; О. Леонов, «Потешные» идут на войну... *Гатчинские войска цесаревича Павла в русско-шведскую кампанию 1788–1790*, „Военная иллюстрация” 1 (1998), s. 19.

23 ПСЗРИ, т. XXIV, № 17588; *Воинский устав государства императора Павла Первого о полевой пехотной службе*, СПб. 1797.

24 *La tactique et discipline selon les nouveaux réglemens prussiens*, par D.G. [de Gisors], t. 1–2, Francfort–Leipzig 1759; *La tactique et discipline...*, t. 1–2, Francfort–Leipzig 1770.

25 Дневник графа Ростопаина о словесных повелениях Императора Павла I. 1798–1801 годов, Российский государственный архив древних актов, ф. 10: Кабинет Екатерины II и его продолжение, оп. 1, д. 694, лл. 1–333.

26 Т.С. Садова, *Император Павел I в тексте Воинского устава 1796 г.: опыт реконструкции языковой личности*, „Вестник Томского государственного университета” 487 (2023), s. 42–49.

27 Szerzej zob. П.С. Лебедев, *op.cit.*, s. 241–244; *Биография графа Федора Васильевича Ростопаина*, составленная А.Ф. Брокером в 1826 году, РС 1 (1893), s. 161–172; А.Л. Волков, *Об отдельных аспектах военных реформ императора Павла I* [w:] *Материалы V Международной научной конференции, посвященной 75-летию Великой Победы*, Е.Г. Тимофеева, А.О. Тюрин (отв. ред. и сост.), Астрахань 2021, s. 227–231.

28 *Воинский устав государства императора Павла Первого...*

29 *Ibidem.*

30 *Инструкция караульному офицеру Государя Императора Павла Петровича*, СПб. 1797. Ta sama instrukcja wydana została tego samego roku także w Smoleńsku.

31 Как учиться роте шеренгами, [1796/1797 г.] РГВИА, ф. 25: Военная канцелярия цесаревича Константина Павловича, оп. 1, д. 3718, л. 10–160б.

mniejsze rozdziały, których w zależności od poruszanych spraw mogło być od jednego (cz. III) aż do 32 (cz. XII), zwykle jednak ich liczba nie przekraczała 10. Rozdziały z kolei dzieliły się na więcej bądź mniej części. Zapisy zamykały siedmiopunktowe *Uzupełnienia* dotyczące kwestii mundurowych i oporządzenia końskiego oraz *Dodatki* pt. *O wartach i twierdzach*, poświęcone służbie wartowniczej. Oprócz tego na końcu zamieszczono materiał ilustracyjny w postaci 10 planów przedstawiających ustawienie szyków wojskowych, a także schematy różnorodnych manewrów plutonami i dywizjonami²⁸.

Zgodnie z zamierzeniem ustawodawców w *Regulaminie wojskowym gosudara...* znalazło się wiele różnorodnych kwestii związanych z funkcjonowaniem carskiej piechoty. Stosowne miejsce poświęcono przede wszystkim charakterystyce poszczególnych funkcji żołnierskich w rocie (kompanii) i pułku (podkreślono m.in. rolę inspektorów działających w armii), różnorodnym wariantom szkolenia żołnierskiego (uwzględniono chwyt bronią palną i drzewcową oraz sztandarami), trosce o zdrowie żołnierskie (zakładanie lazaretów batalionowych, pułkowych i garnizonowych) czy wystawianiu wart. W regulacji określono także sankcje karne, jakim podlegali żołnierze niewykonujący swoich obowiązków²⁹.

Dość szybko okazało się, że *Regulamin wojskowy gosudara...* w wielu kwestiach wymagał doprecyzowania, dlatego jeszcze 1 grudnia 1796 r. wprowadzono w życie dokument pod nazwą *Instrukcja dla oficera wartowniczego*, który stanowił istotne uzupełnienie i jednocześnie rozwinięcie zapisów poświęconych kwestiom wartowniczym³⁰. Innym przykładem poświadczającym konieczność wniesienia uzupełnień do regulaminu piechoty była wydana jeszcze w tym samym lub następnym roku regulacja pt. *W jaki sposób szkolić szeregi roty*, poświęcona ćwiczeniom w ustawieniach szeregów roty³¹. Podobnie było w odniesieniu do kwestii mundurowych. 16 lutego 1697 r. Kolegium Wojskowe rozesłało do wszystkich dowódców pułków tego rodzaju broni instrukcję

pt. *Generalne spostrzeżenie dotyczące umundurowania piechoty*, z poleceniem natychmiastowego wprowadzenia jej w życie jako formę uzupełnienia zapisów regulaminu piechoty³².

26 listopada 1796 r. odpowiednie regulaminy otrzymała także kawaleria. Jego *Imperatorskiego Wielicestwa regulamin wojskowy o polowej służbie kawaleryjskiej*³³ (zwany w skrócie *Regulaminem wojskowym o polowej służbie kawaleryjskiej*)³⁴ oraz *Prawidła służby kawaleryjskiej*³⁵ – tak brzmiały nazwy tych dwóch fundamentalnych regulacji. Jednocześnie, podobnie, jak miało to miejsce w przypadku regulaminu piechoty, prezydent Kolegium Wojskowego Nikołaј Sałtykow polecił wprowadzić w życie jeszcze inne wytyczne obowiązujące żołnierzy kawalerii³⁶. Pierwszy z regulaminów dzielił się na 79 zróżnicowanej objętości rozdziałów, które w zasadniczych treściach merytorycznych całkowicie koresponowały z zapisami regulaminu dla piechoty – w niektórych przypadkach stanowiły ich dosłowne powtórzenie, w innych były nieznacznie zmodyfikowane, aby odnosiły się do spraw kawaleryjskich. Nie zmienia to faktu, że były tam również całkowicie odmienne wytyczne niemające związku z tym, co znalazło się w regulaminie piechoty. Pewne podobieństwo obydwu regulaminów nasuwa częściowo także układ następujących po sobie rozdziałów, czasem o tej samej treści i zamieszczonych w tej samej kolejności. Dlatego śmiało można skonstatować, iż matrycą dla *Jego Imperatorskiego Wielicestwa regulaminu...* był *Regulamin wojskowy gosudara...*

Należy zauważyć, że zgodnie z zapisami zawartymi w pierwszych czterech rozdziałach, będących jednocześnie opisem etatów i podziału wewnętrznego jednostek, regulamin powyższy dedykowany był jedynie dwóm rodzajom wojsk kawaleryjskich – kirasjerom i dragoonom³⁷. Pozostałe zapisy *Jego Imperatorskiego Wielicestwa regulaminu...* dotyczyły przede wszystkim szkolenia żołnierskiego w szyku konnym i pieszym, służby obozowej, garnizonowej i wartowniczo-patrołowej, a także

32 Генеральное замечание касательно до обмундирования пехоты. 1797 г. [w:] *Материалы по истории русского военного мундира 1730–1801. Сборник документов*, К.В. Татарникова (сост.), Москва 2009, s. 476–479; 16 февраля 1797: – Указ Военной коллегии в Комиссариатскую экспедицию о рассылке по всем командам печатных экземпляров «Генерального замечания касательно до обмундирования пехоты» [w:] *ibidem*, s. 479; О. Леонов, А. Белов, *Русский военный костюм. Армия Павла I. 1796–1801 гг.*, Москва 2012, s. 230.

33 *Его императорского величества Воинский устав о полевой кавалерийской службе*, СПб. 1797, s. 1–208. Zob. też: СВМГШ, s. 156. W 1797 r. regulamin został wydany drukiem pod całkowicie innym i znacznie krótszym tytułem – *Regulamin pułku konnego*, zob. *Устав конного полка*, СПб. 1797 (w artykule wykorzystano zapisy tego wydania).

34 ПСЗРИ, т. XXIV, № 17590.

35 *Ibidem*, № 17589.

36 К.Н. Жучков, *Кавалерийское наставление Д.В. Голицына: неизвестный источник французского влияния в русской армии в начале XIX века*, „Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета” 11 (2012), s. 74.

37 *Устав конного полка...*, s. 1–6; СВМГШ, s. 157. W niektórych miejscach w regulaminie w odniesieniu do żołnierzy kawalerii został użyty termin „rajtar”, co oznaczało szeregowego żołnierza jazdy, kawalerzystę. Jednostki rajtarów w armii rosyjskiej zostały zlikwidowane jeszcze za panowania Piotra I (przeszli do dragonii).

38 *Устав конного полка...*, *passim*.

39 Dokonujący owej inspekcji Mark Kostyliw służył wcześniej w wojskach gaczyńskich Pawła I, przy czym nie wyróżniał się zdolnościami dowódczymi i od młodości nadużywał alkoholu, zob. А.М. Тургенев, *Записки Александра Михайловича Тургенева*. 1773–1863, РС 10 (1885), s. 67.

40 Марк Костылев. Рапорт, 26 мая 1797 г. [b.m.w.], РГВИА, ф. 26: Военно-походная канцелярия Е.И.В., оп. 1, д. 3, л. 566–566об.

41 Определение Военной коллегии генералу-фельдмаршалу Н.В. Репнину, октябрь 1799 [brak daty dziennej i miejsca] РГВИА, ф. 969: Лейб-гвардии кирасирский его величества полк, оп. 1, д. 113, л. 2–3. Szerzej o organizacji i działalności wojskowej Inspekcji Litewskiej za panowania Pawła I i jego następców zob. А.М. Лукашевич, *Организация военного управления в белорусско-литовских губерниях Российской империи (1796–1812)* [w:] *Война и оружие. Новое исследования и материалы*, ч. 2: *Труды Третьей междунар. научно-практич. конф. (16–18 мая 2012 года)*, [С.В. Ефимов (ред.)], СПб. 2012, s. 215–230.

42 *О службе кавалерийской* [w:] *Устав конного полка...*, s. 1–64.

43 Zob. СВМГШ, s. 172; К.Н. Жучков, *op.cit.*, s. 74.

zachowania się żołnierzy i całych oddziałów podczas różnorodnych manewrów w bezpośrednim starciu z wrogiem. Ponadto uwzględniono tam wiele innych kwestii związanych z codziennym życiem żołnierskim, m.in. troskę o zdrowie i czystość kwater, posługę religijną czy sprawę mundurowe³⁸.

W tym miejscu należy zauważyć, że niektóre z wytycznych regulacji były stosunkowo szybko egzekwowane i wdrażane w życie. Jedną z najłatwiejszych spraw do natychmiastowej realizacji stanowiły powinności inspektorskie. Już pod koniec marca 1797 r. pułkownik Lejb-Gwardyjskiego Pułku Kirasjerów Jej Wysokości Mark Kostyliw³⁹ przedstawił Pawłowi I raport z inspekcji przeprowadzonej w wyznaczonych sobie pułkach kawalerii, w tym kirasjerskich gwardii cara i carowej. Kostyliw odnotował pewne „niedociągnięcia” w poszczególnych jednostkach, przykładowo w pułku carskim brakowało przewidzianego w regulaminie umundurowania kirasjerskiego, ale egzercycja odbywała się tam zgodnie z przepisami. Natomiast w pułku carowej sytuacja była zgoła odwrotna⁴⁰. Nie mniejszą wagę posiadały wytyczne Kolegium Wojskowego skierowane w październiku tego samego roku do inspektora wojskowej Inspekcji Litewskiej generała feldmarszałka Nikołaja Repnina w związku ze złożonym przez niego raportem inspektorskim z przeglądu podległych sobie jednostek. Skontrolowane przez niego obozy wojskowe były w należyтым stanie, uporządkować natomiast należało kwestie dotyczące taboru pułkowego składającego się ze zróżnicowanych pojazdów kołowych, często zupełnie nienadających się do użytku⁴¹.

29 listopada 1796 r. wprowadzono także drugą z kawaleryjskich regulacji – *Prawidła służby kawaleryjskiej*⁴². Regulamin ten liczył zaledwie 26 rozdziałów, także zróżnicowanych pod względem objętości, i stanowił wyraźne dopełnienie, a zarazem był rozwinięciem *Jego Imperatorskiego Wielicestwa regulaminu...*⁴³. Można wyróżnić tam trzy zasadnicze grupy zawierające różnorodne

kwestie, w niektórych wypadkach łączące się ze sobą, dotyczące funkcjonowania tego rodzaju wojsk. Pierwsza zbierała powinności oficerów i unter-oficerów w zakresie dowodzenia oddziałami podczas działań wojennych. Zostały tam opisane m.in. obowiązki ciężące na dowódcach wydzielonych wart, objazdów i zwiadów, sposoby postępowania dowódców w bezpośrednim starciu z wrogiem (były to *de facto* gotowe schematy działania w konkretnych warunkach bojowych, np. podczas ataku jazdy lub huzarów), sposoby przepraw w trudnych warunkach terenowych czy organizowania zasadzek na wroga⁴⁴. Druga charakteryzowała służbę wojskową huzarów, czyli żołnierzy lekkiej kawalerii⁴⁵, o której nie wspominały zapisy *Jego Imperatorskiego Wielichestwa regulaminu*... Natomiast trzecia ujmowała ogólne sprawy przynależne kawalerii, zarówno kirasjerom i dragonom, jak i huzarom⁴⁶, co też poświadczają następujące tytuły rozdziałów: *O powinnościach naczelnika pułku, oddziału lub szwadronu huzarskiego, kiedy armia stoi na kwaterach zimowych* (18); *W jaki sposób powinien postępować oficer, któremu powierzono wybierać kontrybucję z danej ziemi* (21); *W jaki sposób należy postępować z jeńcami, jeśli nie można ich pojmać* (24); *W jaki sposób należy składać raporty* (25); *O pieczy nad końmi* (26). Regulamin zamykał oddzielny zapis zatytułowany *Wytyczne dla generałów majorów kawalerii*⁴⁷, który uważany jest w historiografii jako osobna regulacja dla kawalerii wprowadzona w 1796 r.⁴⁸

Wszystko wskazuje, że z biegiem lat swego obowiązywania niektóre zapisy *Jego Imperatorskiego Wielichestwa regulaminu*... i *Prawideł służby kawaleryjskiej* okazały się niewystarczające w swojej dotychczasowej formie. Czytelnym tego potwierdzeniem jest opracowana w 1800 r. instrukcja przeznaczona dla oficerów kawalerii nosząca tytuł *Ewolucje kawaleryjskie z planami i zapisami, służącymi pożytkowi oficera kawaleryjskiego w wypełnianiu swojej powinności*⁴⁹. Dokument ten został sporządzony na podstawie ustaleń zebranych przez ówczesnego

44 *О службе кавалерийской...*, s. 1–61.

45 *Ibidem*, s. 5–6, 9–11, 16, 37–47, 58–60.

46 *Ibidem*, s. 1–64.

47 *Наставление Генерал-Майорам от Кавалерии [w:] Устав конного полка...*, s. 65–67.

48 К.Н. Жучков, *op.cit.*, s. 74.

49 20 января 1800. – *Кавалерийские эволюции с планами и нотами, служащие в пользу кавалерийского офицера к своей должности [w:] Строевые уставы, инструкции и наставления русской армии XVIII века. Сборник материалов в 2-х томах [dalej: СУ-ИНРА], т. II, К.В. Татарников (сост.), Москва 2010, s. 396–418.*

50 Z chwilą śmierci cara Pawła I w 1801 r. generał major Paweł Zorn został zwolniony z służby wojskowej. W 1813 r. ponownie znalazł się w szeregach armii, obejmując 3 Korpus Kawalerii Armii Rezerwowej. Zorn był autorem wielu istotnych publikacji naukowych poświęconych szerokiej problematyce kawaleryjskiej oraz wydawcą poczytnego rosyjskiego periodyku „Tygodnik Miłośników Koni i Spraw Kawaleryjskich” (ros. *Еженелельник для охотников до лошадей и конношенного порядка*).

51 20 января 1800. – *Кавалерийские эволюции с планами и нотами, служащие в пользу кавалерийского офицера к своей должности* [w:] СУИИРА, s. 404.

52 *Его императорского величества Воинский устав о полевой Гусарской службе*, Москва 1797.

53 *Ibidem*, s. 1–7, 33–36, 122–131.

54 Wojska artyleryjskie armii Pawła I nie doczekały się nowego osobnego regulaminu wojskowego, zob. СВМГШ, s. 180–183. Niemniej jednak ich funkcjonowanie regulowało wiele regulacji o charakterze organizacyjno-szkoleniowym, zob. ПСЗРИ, т. XXIV, № 17699; т. XXV, СПб. 1830, № 18430, 18577, 18937 (etaty wojsk artyleryjskich), 19176 (szkolenie artyleryjskie); т. XXVI, СПб. 1830, № 19312 (sprawy organizacyjne). Szerzej zob. Е.И. Юркевич, *Русская артиллерия в царствование Императора Павла II: 1796–1801 гг.* [w:] *История военного дела: исследования и источники*, вып. VI: *Русский «бог войны»: исследования и источники по истории по истории отечественной артиллерии*, К.В. Нагорный, В.В. Пенской, А.Н. Лобин (ред.), СПб. 2020, [s. 1–53], https://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Yrkevich_10.pdf [dostęp: 15.08.2023].

55 H. Delbrück, *Nowożytna sztuka wojenna*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2016, s. 295–346.

inspektora kawaleryjskiego Inspekcji Litewskiej, szefa Twerskiego Pułku Kirasjerskiego generała majora Pawła Zorna, wybitnego znawcę spraw związanych z tym rodzajem broni⁵⁰. Dzieląca się na 18 części (rozdziałów) instrukcja, poprzedzona rozbudowanym dwuczęściowym wstępem, zawierała wskazówki dotyczące podziału roty kawaleryjskiej, przygotowania oddziału do ćwiczeń oraz drobiazgowy opis manewrów kawaleryjskich, począwszy od ustawienia oddziału, poprzez atak, aż do wycofania się z pola bitwy. Dokument wzbogacono 13 czytelnymi schematami manewrów kawalerii⁵¹.

W 1797 r. zaczął obowiązywać również osobny regulamin normujący służbę huzarów, o których jednak wspomniano częściowo na kartach *Prawideł służby kawaleryjskiej*. Dokument liczący 56 rozdziałów nosił tytuł *Jego Imperatorskiego Wielichestwa regulamin wojskowy o służbie polowej huzarów*⁵² i pod względem konstrukcji i treści wielu rozdziałów podobny był (czasem wręcz identyczny) do *Jego Imperatorskiego Wielichestwa regulaminu...* Niemniej jednak była to regulacja całkowicie innego typu i znajdowała pokrycia w treściach zasadniczego regulaminu kawalerii. Pomimo że regulamin ten bazował na kirasjersko-dragońskiej regulacji, to w bardzo czytelny sposób podkreślał odrębność służby w pułkach lekkiej kawalerii, m.in. inne etaty jednostki, szkolenie i prawidła walki⁵³.

Wprowadzone w dwóch pierwszych latach rządów Pawła I regulaminy piechoty i kawalerii⁵⁴, połączone z poleceniami władcy odnośnie do natychmiastowego wdrożenia ich zapisów w życie, wywoływały żywą reakcję zarówno wśród szeregowych żołnierzy, jak i przedstawiciele kadry dowódczej. Wielu spośród tych ostatnich w zupełnie inny sposób postrzegało kwestie związane z funkcjonowaniem armii, a przede wszystkim – z prowadzeniem walki na polach bitew, gdzie fryderycjański system wojenny ustępował strategii napoleońskiej⁵⁵. Jednym z nich był zasłużony dowódca armii carskiej generał feldmarszałek Aleksander Suworow, który na

krótko przed tym, jak prawnuk Piotra I objął władzę i przystąpił do natychmiastowej reformy armii, zestawił swoje dotychczasowe wieloletnie obserwacje żołnierskie w formie instrukcji wojskowej określanej powszechnie mianem *Nauka zwyciężania*⁵⁶ (w swojej zasadniczej formie była gotowa w 1795 r., po zakończeniu insurekcji kościuszkowskiej, w której zdławieniu jej autor miał swój znaczny udział)⁵⁷. Pod względem objętości tekstowej dzieło Suworowa nie było imponujące (dzieliło się na dwie części zawierające łącznie 15 punktów) i w żaden sposób nie wyróżniało się wśród innych tego typu ówczesnych regulacji. Zupełnie inaczej przedstawiała się kwestia jego przekazu merytorycznego. *Nauka zwyciężania* zawierała bowiem konkretne komendy połączone ze wskazówkami zachowania się żołnierzy w danej sytuacji podczas uczestnictwa w bezpośredniej walce z nieprzyjacielem oraz wytyczne, w jaki sposób należy ich do tego przygotować. Tym samym instrukcja stanowiła swego rodzaju klarowną syntezę rozwiązań znanych jej autorowi z praktyki frontowej oraz zawartych we wszystkich dotychczasowych regulacjach wojskowych armii rosyjskiej. Warto zauważyć, iż instrukcja opracowana przez Suworowa i stosowana w podległych mu jednostkach ukazała się drukiem dopiero w 1806 r., za panowania cara Aleksandra I, albowiem Paweł I wcześniej nie zgodził się na jej publikację⁵⁸. Decyzja ta zapewne podyktowana była osobistym konfliktem cara z wodzem, który nie zgadzał się z nowymi porządkami wprowadzanymi w armii, co też skutkowało niełaską u władcy i zwolnieniem go z wojska w 1797 r. Niemniej jednak opracowanie Suworowa stanowiło efekt rodzimej myśli wojskowej, czego nie można powiedzieć o odgórnie wprowadzonych regulaminach piechoty i kawalerii. Tym samym *Nauka zwyciężania* również wpisała się w podstawowy kanon osiągnięć rosyjskiego ustawodawstwa wojskowego doby panowania Pawła I⁵⁹.

56 *Nauka zwyciężania* (ros. *Наука побеждать*) – pod takim tytułem instrukcja Suworowa została wprowadzona do literatury historyczno-wojskowej i funkcjonuje do chwili obecnej. Nastąpiło to za sprawą oficera i historyka Michaiła Antonowskiego, pośmiertnego wydawcy publikacji pozostawionych przez wodza (po 1800 r.). Samo dzieło wodza nie zostało nigdy opatrzone żadnym tytułem i początkowo znane było pod nazwą otwierającą jego pierwszą część – *Wacht-parda* (ros. *Важт-парад*), czyli innymi słowy: *Parada wojskowa odbywająca się przy luzowaniu warty*. Michaił Antonowski, z naturalnych przyczyn, dysponował najbardziej pełnymi rękopisami instrukcji, które nosiły właśnie taki rosyjski opis. Szerzej zob. A.B. Суворов. Вахт-парад, [1795 г.], РГВИА, ф. 846: Военно-ученый архив, д. 17873.

57 *Наука побеждать. (Деятельное военное искусство). Генерал-фельдмаршала графа А.В. Суворова-Рымникого, в редакции 1796 года* [w:] А. Петрушевский, *Генералиссимус князь Суворов*, т. II, СПб. 1884, приложение VII, s. 455–462. Zob. też: И.Ю. Фоменко, «*Наука побеждать*» А.В. Суворова. Первые публикации (1806–1811 гг.), „Книга. Исследования и материалы” 3–4 (2018), s. 64–74.

58 [A.B. Суворов], *Наука побеждать, Генералиссимуса Российских армий Князя Итальянского Графа Суворова-Рымникого*, СПб. 1806. Drugie wydanie ukazało się trzy lata później, zob. [A.B. Суворов], *Наука побеждать. Творение Препрославишагося в Свет всегдашними победами Генералиссимуса Российских армий, Князя Итальянского, Графа Суворова-Рымникого, С Письмами...*, СПб. 1809.

59 Autor niniejszego artykułu jest obecnie w trakcie opracowania osobnej publikacji naukowej poświęconej *Nauce zwyciężania*.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, Moskva

f. 10: Kabinet Ekateriny II i ego prodolzhenie, op. 1, d. 694.

Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij arhiv, Moskva

f. 25: Voennaja kanceljarija cesarevicha Konstantina Pavlovicha, op. 1, d. 3718.

f. 26: Voenno-pohodnaja kanceljarija E. I. V., op. 1, d. 3.

f. 846: Voenno-uchenyj arhiv, d. 17873.

f. 969: Lejb-gvardii kirasirskij ego veličestva polk, op. 1, d. 113.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Dundas D., *The Principles of Military Movements Chiefly Applied to Infantry. Illustrated by Manoeuvres of the Prussian Troops, and by an Outline of the British Campaigns in Germany, during the War of 1757. An Appendix, containing a practical Abstract of the Whole*, London 1788.

Ego imperatorskogo veličestva Voinskij ustav o polevoj Gusarskoj službe, Moskva 1797.

Ego imperatorskogo veličestva Voinskij ustav o polevoj kavalerijskoj službe, Sankt-Peterburg 1797.

Instrukcija karaul'nomu oficeru Gosudarja Imperatora Pavla Petrovicha, Sankt-Peterburg 1797.

Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku, P. Krokosz, K. Łopatecki (oprac.), Kraków–Oświęcim 2016.

La tactique et discipline selon les nouveaux règlements prussiens, par D.G. [de Gisors], t. 1–2, Francfort–Leipzig 1759.

La tactique et discipline selon les nouveaux règlements prussiens, par D.G. [de Gisors], t. 1–2, Francfort–Leipzig 1770.

Materialy po istorii russkogo voennogo mundira 1730–1801. Sbornik dokumentov, K.V. Tatarnikova (sost.), Moskva 2009.

Memuary grafini Golovinoj. Zapiski knjazja Golicyna, S.A. Nikitin (sost.), Moskva 2000.

Nastavlenie General-Majoram ot Kavalerii [w:] Ustav konnogo polka, Sankt-Peterburg 1797, s. 65–67.

Nauka pobezhdat'. (Dejatel'noe voennoe iskustvo). General-fel'dmaršala grafa A. V. Suvorova-Rymniskogo, v redakcii 1796 goda [w:] A. Petrushevskij, Generalissimus knjaz' Suvorov, t. 2, Sankt-Peterburg 1884, prilozhenie VII, s. 455–462.

- O službe kavalerijskoj [w:] Ustav konnogo polka*, Sankt-Peterburg 1797, s. 1–64.
- Obrazovanie voennosudnoj chasti pri Bol'shoj dejstvujushhej armii. Obrazovanie voennogo suda pri Bol'shoj dejstvujushhej armii i ustav polevogo sudoproizvodstva*, Sankt-Peterburg 1812.
- Opyt polevogo voinskogo iskusstva i proch.*, Sankt-Peterburg 1792.
- Opyt polevogo voinskogo iskusstva i proch.*, Sankt-Peterburg 1794.
- Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I*, t. 1, tłum. K. Scipio, L. Gadon (wstęp), K. de Mazde (przedmowa), Kraków 1904.
- Pehotnoj stroevoj ustav*, Sankt-Peterburg 1763.
- Polevoge ugolovnoe ulozhenie dlja Bol'shoj dejstvujushhej armii [w:] Obrazovanie voennosudnoj chasti pri Bol'shoj dejstvujushhej armii. Obrazovanie voennogo suda pri Bol'shoj dejstvujushhej armii i ustav polevogo sudoproizvodstva*, Sankt-Peterburg 1812, s. 1–24.
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii*, t. 24–26, Sankt-Peterburg 1830.
- Prikazy pervyh treh dnej carstvovanija imperatora Pavla, otdannye pri parole velikomu knjazju Aleksandru Pavlovichu*, M.D. Hmyrov (soobshh.), „Russkaja starina” 1 (1870), s. 417–419.
- Saldern F.Ch. von, *Elemens de la Tactique de l'Infanterie, ou Instructions d'un Lieutenant-Général Prussien, pour les Troupes de Son Inspection. Traduit de l'Allemand. Avec Plans*, [b.m.w.] 1783.
- Saldern F.Ch. von, *Elements of Tactics, and Introduction to Military Evolutions for the Infantry by A celebrated Prussian General*, London 1787.
- Saldern F.Ch. von, *Taktik der Infanterie, die Feldverhaltungen der Cohnvoys, etc. und ein Unterricht von der Wahl der Positionen und Dispositionen, aufgesetzt von einen Kön. Preussischen Offizier*, Dresden 1784.
- Saldern F.Ch. von, *Taktische Grundsätze und Anweisungen zu militärischen Evolutionen*, Frankfurt–Leipzig 1781.
- Saldern F.Ch. von, *Taktische Grundsätze und Anweisungen zu militärischen Evolutionen. Von der Hand eines berühmten Generals*, Kopenhagen 1786.
- Saldern F.Ch. von, *Taktische Grundsätze und Anweisungen zu militärischen Evolutionen. Von der Hand eines berühmten Generals*, Kopenhagen–Leipzig 1796.
- Stroebye ustavy, instrukcii i nastavlenija russkoj armii XVIII veka. Sbornik materialov v 2-h tomah*, t. 2, K.V. Tatarnikov (sost.), Moskva 2010.
- [Suvorov A.V.], *Nauka pobezhdat', Generalissimusa Rossijskih armij Knjazja Italijskogo Grafa Suvorova-Rymnikskogo*, Sankt-Peterburg 1806.

[Suvorov A.V.], *Nauka pobezhdat'. Tvorenie Preproslavishagosja v Svet vsegdashnimi pobedami Generalissimusa Rossijskich armij, Knjazja Italijskogo, Grafa Suvorova-Rymnikskogo, S Pis'mami...*, Sankt-Peterburg 1809.

Takticheskie pravila ili nastavlenie vojskim evoljucijam s planami, Sankt-Peterburg 1794.

Takticheskie pravila ili nastavlenie vojskim evoljucijam s planami, Sankt-Peterburg 1797.

Takticheskie pravila ili nastavlenie vojskim evoljucijam s planami, Sankt-Peterburg 1798.

Turgenev A.M., *Zapiski Aleksandra Mihajlovicha Turgeneva. 1773–1863*, „Russkaja starina” 10 (1885), s. 55–82.

Ustav konnogo polka, Sankt-Peterburg 1797.

Vojskij ustav gosudarstva iperatora Pavla Pervogo o polevoj pehotnoj sluzhbe, Sankt-Peterburg 1797.

OPRACOWANIA I ARTYKUŁY NAUKOWE

Andriajnen S.V., *Rossijskaja imperatorskaja gvardija v konce XVII – peryj polovine XIX v.: osnovnye vehi istorii*, Sankt-Peterburg 2022.

Baiov A.K., *Kurs istorii russkogo voennogo iskusstva*, ch. VI: *Jepoha imperatora Pavla I*, Sankt-Peterburg 1913.

Biografija grafa Fedora Vasilevicha Rostopchina, sostavlenaja A.F. Brokerom v 1826 godu, „Russkaja starina” 1 (1893), s. 161–172.

Butkov P.G., *Materialy po novoj istorii Kavkaza s 1722 po 1803 g.*, ch. 2–3, Sankt-Peterburg 1869.

Delbrück H., *Nowożytna sztuka wojenna*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2016.

Fomenko I.Ju., «*Nauka pobezhdat'» A.V. Suvorova. Pervye publikacii (1806–1811 gg.)*, „Kniga. Issledovanija i materialy” 3–4 (2018), s. 64–74.

Jurkevich E.I., *Russkaja artillerija v carstvovanie Imperatora Pavla II: 1796–1801 gg.* [w:] *Istorija voennogo dela: issledovanija i istochniki*, vyp. VI: *Russkij «bog vojny»: issledovanija i istochniki po istorii po otechestvennoj artillerii*, K.V. Nagornyj, V.V. Penskoj, A.N. Lobin (red.), Sankt-Peterburg 2020 [s. 1–53], https://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Yrkevich_10.pdf [dostęp: 15.08.2023].

Khodarkovsky M., *Na granicach Rosji*, tłum. B. Malarecka, Warszawa 2009.

Krokosz P., Łopatecki K., *Okoliczności uchwalenia rosyjskich „Artykułów wojskowych z krótkim komentarzem”* [w:] *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka (red.), Katowice 2020, s. 367–398.

- Lebedev P.S., *Preobrazovateli ruskoj armii v carstvovanie imperatora Pavla Petrovicha. 1796–1801 (ch. 1), „Russkaja starina” 2 (1877), s. 227–260.*
- Leonov O., *«Potesmye» idut na vojnu... Gatchinskie vojska cesarevicha Pavla v rusko-shvedskuju kampaniju 1788–1790, „Voennaja iljustracija” 1 (1998), s. 18–23.*
- Leonov O., Belov A., *Russkij voennyj kostjum. Armija Pavla I. 1796–1801 gg.*, Moskva 2012.
- Lukashevich A.M., *Organizacija voennogo upravljenija v belorusko-litovskih gubernijah Rossijskoj imperii (1796–1812) [w:] Vojna i oruzhie. Novoe issledovanija i materialy, ch. 2: Trudy Tret’ej mezhdunar. nauchno-praktich. konf. (16–18 maja 2012 goda), S.V. Efimov (red.), Sankt-Peterburg 2012, s. 215–230.*
- Orlov N.A., *Gvardejskie egreja pri Pavle Petroviche (k stoletiju L.-Gv. Egerskogo polka)*, Sankt-Peterburg 1896.
- Sadova T.S., *Imperator Pavel I v tekste Voinskogo ustava 1796 g.: opyt rekonstrukcii jazykovoj lichnosti, „Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta” 487 (2023), s. 42–49.*
- Shilder N.K., *Pavel Pervyj. Istoriko-biograficheskiy ocherk*, Sankt-Peterburg 1901.
- Smirnov N.A., *Politika Rossii na Kavkaze v XVI–XIX vekah*, Moskva 1958.
- Stoletie voennogo ministerstva 1802–1902. Glavnyj shtab. Istoricheskiy ocherk. Obrazovanie (obuchenie) vojsk, ch. I, kn. II, otd. III: Ustavy i nastavlenija*, A.D. Skalon (red.), Sankt-Peterburg 1903.
- Tatarnikov K.[V.], *Pavlovskaia komanda: Istorija, uniforma i snarjazhenie Gatchinskih vojsk [Rukopis’]*, Moskva 2004, s. 1–63, planshet 1–4, www.reenactor.ru/ARH/PDF/Tatarnikov_08.pdf [dostep: 22.01.2023].
- Volkov A.L., *Ob otdel’nyh aspektah voennyh reform imperatora Pavla I [w:] Materialy V Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, povjashhennoj 75-letiju Velikoj Pobedy*, E.G. Timofeeva, A.O. Tjurin (red.), Astrahan’ 2021, s. 227–231.
- Zhuchkov K.N., *Kavalerijskoe nastavlenie D.V. Golicyna: neizvestnyj istochnik francuzskogo vlijanija v ruskoj armii v nachale XIX veka, „Trudy Istoricheskogo fakul’teta Sankt-Petersburgskogo universiteta” 11 (2012), s. 73–76.*
-